

GÖMÖRI GYÖRGY

BÁNFIHUNYADI JÁNOS

EGY SKÓT–LENGYEL POLIHISZTOR MŰVEIBEN ÉS LEVELEIBEN

John Jonston (akinek nevét néha „Johnstone” alakban használják), ez a rendkívül szorgalmas és sokoldalú tudós 1603-ban született, Lengyelországban ugyan, de skót apától és német anyától. Kálvinista apa és katolikus anya gyermekeként az apa vallását követte. Először a sziléziai Bytomban járt iskolába, majd Toruńban folytatta tanulmányait (utóbbi helyen igen nagy kultusza volt a strassburgi Johannes Sturm pedagógiájának, ki is adták Sturm egyes műveit). Ezután 1624 januárjában a skóciai St Andrews egyetemén matrikulált és itt királyi alumniával tanult egy évig.¹ Innen visszatérve hosszabb időt töltött a lengyelországi Lesznóban, Comenius későbbi lakhelyén, ahol házitanító volt egy nemesi családnál – ebben az időben kezdett írni latinul. Úgy tetszik, Jonston már ekkor eldöntötte, nem lesz sem teológus, sem kizárólag orvos – igazából polihisztor akart lenni, amit élete során meg is valósított.

Az 1628-tól 1636-ig tartó éveket Jonston életében sűrű utazgatás és lázas publikációs tevékenység jellemezte. Peregrinációja során nemcsak az Odera melletti Frankfurtba és Wittenbergbe, majd Hollandiába jutott el, hanem a két angol egyetemen is megfordult. Nem tudni, eredetileg honnan származik az az adat, amely szerint 1629-ben botanikát és orvostudományt hallgatott Cambridge-ben,² mindenesetre a hollandiai Franekerben 1629. október 5-én matrikulált mint orvostanhallgató.³ Ezt pár hónap múlva egy leideni matrikuláció követte, majd innen Jonston hamarosan Angliába távozott, ahol számos új ismeretségre tett szert. Londonon kívül minden bizonnyal járt Oxfordban is, utóbbi kitűnik számos hivatkozásából korabeli oxfordi professzorokra. Még Lesznóban kezdte el írni, de csak Londonban, 1631 májusában fejezte be első, Amszterdamban kiadott munkáját, a *Thaumatographia naturalist*, amelyet olyan főúri támogatóinak ajánl, mint Janusz Radziwiłł, Janusz fia, Bogusław, valamint Bogusław Leszczyński és Władysław Monwid Dorohostajski. Utóbbi nem volt hosszú életű (1638-ban halt meg), de Bogusław Leszczyńskivel még együtt tanult Leidenben, ahová John Jonston az ő nevelőjükként-útítársuként, velük együtt iratkozott be 1632. augusztus 30-án.⁴

¹ *Polski Słownik Biograficzny*, T. 11, Jarosław–Kaplinski, Wrocław etc., 1964–1965, 268.

² *Alumni Cantabrigienses*, Part I, Vol. II, ed. John VENN, J. A. VENN, Cambridge, Cambridge University Press, 1922, 479.

³ *Polski Słownik Biograficzny*, T. 11, 268.

⁴ *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Bataviae*, Hága, 1885, 246.

Ez a pár év Hollandiában döntő fontosságú volt Jonston számára – ekkori kiadványai alapozták meg tudósi hírnevét, amit jelez, hogy már ekkor filozófiai tanszéket ajánlottak fel neki az új deventeri akadémián.⁵ A *Thaumatographiát*, ezt a természettudományos zsebenciklopédiát, további művek követték: az ugyancsak Amszterdamban kiadott *Naturae constantia seu Diatribe* (1632, 1634), leideni orvosi disszertációja, a *De febribus* (1634), valamint az *Enchiridion ethicum* (1634). Három könyvecske és egy disszertáció három év leforgása alatt, roppant olvasottságra és munkabíráásra vall. Mindezek közül az irodalomtörténész számára legérdekesebb a *Naturae constantia*, több okból. De mielőtt ennek a műnek a magyar vonatkozásaival foglalkoznánk, néhány szót kell szólnunk Jonston további tevékenységéről, illetve életútjáról. Ez számos részre osztható, de 1628 után az első fontos dátum 1636, amikor újabb oxfordi, franciaországi és itáliai utazásai után Jonston letelepszik Lesznóban, ahol orvosként praktizál a Leszczyński családnál és Leszno városánál. Ezután a század negyvenes–ötvenes éveiben számos kiadványa jelenik meg külföldön, Amszterdamban, Leidenben és a Majna melletti Frankfurtban.⁶ 1656-ban a lengyel–svéd háborúban elpusztul Leszno, a lengyelországi protestáns kultúra addigi központja – ezután távozik innen végleg Comenius is. S bár az 1657-es év John Jonston teljes nemzetközi elismerésének az éve (egyszerre három könyve jelenik meg angol fordításban!), Leszno felégetése és kirablása után neki is újabb támogatók után kell néznie – ekkor kezdődik „sziléziai” korszaka, ami aztán haláláig tart. Jóllehet Lesznóban temetik el 1675-ben, addig falusi birtokán, Ziebendorfbán (Składowice) él, mecénásai pedig már nem gazdag lengyel protestánsok, hanem német főurak és hercegek. Még halála után is jelennek meg munkái, nem csak latinul, hanem angolul is, például a *Historia naturalis de quadrupetibus* c. nagy zoológiai áttekintése 1678-ban Amszterdamban kerül kiadásra *A Description of the Nature of Four-footed Beasts* címmel, hogy a későbbi, 18. századi utánnomásokról ne is beszéljünk.

De térjünk vissza a *Naturae constantiához*. Ez a maga nemében rendkívüli kis könyvecske, amit mecénásainak, Andrzej és Rafał Leszczyńskinek, valamint „Georgius de Konary Słupecki”-nek ajánl 1632 novemberében, Leidenben, részben átvesz és megismétel bizonyos természettudományos fejezeteket a *Thaumatographiából*, részben vitát nyit azokkal a nézetekkel, amelyek szerint Krisztus második eljövetele, vagyis az Utolsó Ítélet még a 17. század folyamán meg fog történni. Ezeknek a khiliasztikus elméleteknek ekkoriban számos híve volt, Alstedtől Comeniuson át bizonyos csodaváráó angol protestánsokig; Jonston hisz a „természet állandóságában”, illetve, bár maga is hithű protestáns, a misztikus számelméleteket nem tartja teljesen megalapozottnak. Hisz az Utolsó Ítéletben, de addig még legalább ezeregyszáz év van hátra. (Ebben a tekintetben a Bacon-követő oxfordi professzor George Hakewill nézeteivel egyezik meg a véleménye; saját bevallása szerint számos adatot vett át Hakewill *An Apologie or Declaration of the Power and Providence of God...* című, először 1627-ben megjelent művéből.) Viszont ami a kor fontosabb tudományos és művészeti eredményeit illeti, azokról részletes tájé-

⁵ *Polski Słownik Biograficzny*, T. 11, 268.

⁶ *Historia civilis et ecclesiastica*, Amsterdam, 1644; *Historia naturalis de quadrupetibus*, in 4 vols., Frankfurt, 1650–1653; *Idea universae medicinae practicae*, Leiden, 1655.

koztatást ad a *Naturae constantiában*. Angliai tartózkodása idején sok újat tanult, így például Kopernikusz „hipotézisét” korábban, a *Thaumatographiában* még szkeptikusan kezelte, ebben a könyvében viszont már igazoltnak látja, hiszen Tycho Brahe, Kepler, Galilei, no meg több oxfordi professzor (Banbridge, Henry Briggs) csillagászati számításai mind azt látszanak igazolni.⁷ Jonston felsorolja a híres orvosokat, köztük Basilius Valentinust, majd az ismertebb alkimistákat és vegyészeket: Bacont, Paracelsust, Kelleyt és Setont, s ezután kerül sor új londoni barátjának rövid, de annál velősebb dicsőítésére: „Iohannes Hunniades Chymicorum in Anglia antesignanus, amicus noster, metallum fusum vivicavit”.⁸ Magyarul: „Barátunk, a magyar Hunyadi János, az angliai kémikusok vezéralakja, megelevenített egy folyékony fémét”. Hogy mi ez a „folyékony fém”, arról nem esik szó, de rögtön az idézett mondat után utalás történik az alkimista gyakorlatra, mert úgymond: „Ugyanerről a művészetről Roger Bacon ezt mondta: Könnyebb aranyat csinálni, mint azt elpusztítani” (*Facilius est aurum facere, quam destruere*). Bánfihunyadi tevékenysége tehát valahol az alkímia és a vegyészet határán mozog, de az utóbbi területen már, Jonston szerint, jelentős eredményeket ért el.

Mint már említettük, Jonston több művét lefordították angolra, így a *Naturae constantiát* is. Történt ez 1657-ben, fordítója a Cromwell-párti protestáns John Rowland volt, londoni kiadója pedig John Streater. Rowland írt ugyan a könyvhöz egy angol előszót, amiben a könyv szerzőjét „igen tanult embernek” nevezte (gondolom, közelebbit nem tudott róla), viszont a latin szöveget meglehetősen hűséggel kezelte, első látásra nem változtatott rajta semmit. Így a Bánfihunyadira vonatkozó mondat – jöllehet „Iohannes Hunniades” ekkor már több mint tíz éve halott volt – változtatás nélkül bekerült a negyedré kiadású *An History of the Constancy of Nature* c. műbe, annak is 84. lapjára. Az ismert Lilly-ajánlásán kívül⁹ ez az egyetlen olyan angol nyelvű szöveg, amely még a Royal Society megalapítása előtt egy magyar születésű tudós angliai hírét hirdeti.

John Jonston korának legmozgékonyabb, mondhatnánk „legmodernebb” tudós kompilátorai, polihisztorai közé tartozott. Ezt nem csupán korai műveinek ismeretében mondhatjuk, hanem levelezése alapján is. A harmincas években például Samuel Hartlibbal, az elbingai születésű, angliai karriert befutott, német anyanyelvű „Polonus”-szal barátkozott és levelezett. Amióta feldolgozták a Jonston–Hartlib levelezést, pontosabban amióta ismerjük Jonstonnak Hartlibhoz írt számos levelét, bepillantást nyerhetünk abba a rendkívül sokágú kapcsolatrendszerbe, amit Jonston 1630 és 1636 között magának kiépített. Ennek részei voltak az Angliát járt fontosabb magyarok, olyanok, mint a már említett Bánfihunyadi, Tolnai Dali János és talán Csanaki Máté is. Utóbbi Jonston lehet, hogy csak hírből ismerte, mert a magát „Scoto-Polonus”-nak leíró szerző a *Naturae constantiában* Comenius és Alsted mellett Keckermannról is elismeréssel ír, sőt azt állítja, Keckermann logikáját nem csak a glasgowi egyetemen tanítják, hanem „in

⁷ John JONSTON, *Naturae constantia seu Diatribe...*, Amsterdam, G. Blaeu, 1632, 16.

⁸ *Uo.*, 81.

⁹ „Ebben a korban... alig van, akit a tudós Hunyadi mellé lehetne állítani.” William LILLY, az *Anglicus Peace or No Peace*, London, 1645. előszavában.

omnibus Evangelicis Hungariae scholis proponatur”,¹⁰ vagyis minden magyarországi protestáns iskolában ajánlják a diákoknak. Mivel Csanaki Máté már 1625-ben Leidenben kiadta Keckermann elvein alapuló logikáját (*Controversiae partim logicae et philosophicae...*), ez a könyv könnyen Jonston kezébe kerülhetett. Ami viszont Tolnai Dalit illeti, egyik Hartlibhoz Párizsból 1634 végén intézett levelében üdvözlí egy másik ismerőssel együtt „Dominus Tolnaeus”-t,¹¹ akit már valószínűleg Franekerből ismert, hiszen Jonston és főrangú lengyel pártfogói Tolnai Dali János előtt kilenc nappal, 1632. március 15-én matrikuláltak ugyanott, tehát nehezen kerülhették el egymást.¹²

De John Jonston jóval szorosabb kapcsolatban volt Bánfihunyadival, mint Tolnaival. Nemcsak a *Naturae constantia*-beli elismerés igazolja ezt, hanem több Hartlibnak írt levele, amelyekben a magyar tudóst emlegeti. Szám szerint hat, 1633 és 1635 közti levélről van szó, amelyek közül az elsőt Jonston Leidenből, az utolsót Saumburghból írta. A leideni (Hartlibnak írt második) levél 1633. március elsejei keltezésű, s benne csak két sor vonatkozik a magyar tudósra: „Et credo meas Te apud Dominum Hunniadem vidisse. Si quid dignum erit, submittam imposterum”.¹³ De Jonston már a következő, 1633 augusztusában írt leideni levelében „reklamálja” Bánfihunyadit: „De Domino Hunniade nihil plane audivi. Quaesio si Londini adhuc moratur, fac certiore, et saluta.”¹⁴ Nem tudni pontosan, mire utal azzal a kitételrel, hogy Bánfihunyadi „még Londonban kellett hogy maradjon” – vajon Hollandiába készült volna? Mivel Hartlib válasza nem maradt fenn, nem tudhatjuk. Viszont Jonston maga ment át Angliába 1634-ben, ekkor mindkét egyetemet meglátogatta, Cambridge-ben elismerték leideni doktori fokozatát¹⁵ és részt vett az évfárá diplomaosztó szertartáson. Cambridge-ből Oxfordba távozva, legközelebb onnan írt Hartlibnak. Ezúttal orvosságot várt Hartlibtól, borkő-oldatot (*Spiritus Tartari*), és azt írja, a legjobb lesz, ha azt barátja „Hunyadi úrtól” kéri.¹⁶

Ezután Jonston lengyel főúri neveltjével Párizsba távozik, innen sürgeti 1634 decemberében Hartlibot, hogy kérje el Bánfihunyaditól a kívánt orvosságot.¹⁷ Nem telik bele két hét, megint ír neki, újfent utalva a londoni magyar tudósra, aki ekkor már Sir Kenelm Digby asszisztense: „Scripsi itaque ad Dominum Vellejum Digby Equitem... Litteras ad Hunniades fac deferat.”¹⁸ Ebből úgy tűnik, Bánfihunyadinak külön is írt, vagy mások leveleit próbálta eljuttatni hozzá. Ez az orvosság-ügy tovább fut, Jonston még 1635. március 7-én is sürgeti: „Urge quaeso responsum Hunniadis; praecipive de quodam medicamento, quod illi notissimum est” – vagyis nagyon várja Bánfihunyadi válaszát, „kü-

¹⁰ *Constantia...*, 90.

¹¹ Hartlib Papers, John Jonston to Hartlib, Párizs, 1634. december 8. Bundle 44/1/25 A–B, Sheffield University Library, Sheffield, UK. Vö. *The Letters of John Jonston to Samuel Hartlib*, eds. J. HITCHENS, A. MATUSZEWSKI, A. YOUNG, Warsaw, Retro-Art, 2000, 66.

¹² *Album Studiosorum Academiae Franekerensis*, Franeker, T. Wever, 1968, 93.

¹³ Hartlib Papers, Bundle 44/1/1 A–B, i. h.; *The Letters of John Jonston...*, 66.

¹⁴ Uo., 44/1/2 A–B; *The Letters of John Jonston...*, 67.

¹⁵ *Alumni Cantabrigienses, i. m.*, 479.

¹⁶ A levél keltezése 1634. július 19–29.: Hartlib Papers, Bundle 44/1–6/A; *The Letters of John Jonston...*, 70.

¹⁷ Hartlib Papers, B. 44/1–9/B, Lutetiae, 1634. december 26.; *The Letters of John Jonston...*, 80.

¹⁸ Uo., B. 44/1–10, Lutetiae, 1635. január 9.; *The Letters of John Jonston...*, 81.

lönösen arról a gyógyszerről, amit ő jól ismer”.¹⁹ Nem tudni, ez az orvosság azonos-e azzal a borkő-oldattal, amit John Jonston még Oxfordban kért Hartlibtól, lehet, hogy itt már egy másik fajta orvosságról van szó, arról, ami fülfájás ellen szolgál.

Jonston Leszczyńskivel Saumurba távozik, ahonnan a változatosság kedvéért kétszer is németül ír Samuel Hartlibnak. Már jól benne járunk az 1635-ös évben, de Bánfihunyadi hallgat és Jonston kezd kétségbeesni: nem tudja megszerezni urának a kért orvosságot, noha azt ura jól megfizetné. Miután jelzi, hogy nemsokára visszatér Lesznóba, ahol jelenleg Comenius tartózkodik, így folytatja: „Das andere das ich an dem herren schreibe, gehet das Medicamentum auff die ohren an; Monsieur Hunniades hatt dasselbige zugesagt: mein herr will auch gerne 4 Englischen pi(e)cen darauff wagen... ich glaube es nicht, das Meister Hunniades das bekommen könnte: Den der es hatt, helt es pro magno secreto.”²⁰ Olyan orvosságról van szó tehát, amit még az ilyen ügyekben rendkívül járatos Bánfihunyadi sem tud vagy akar megszerezni. Hamarosan ezután Jonston levelezése Hartlibbal megszakad – lehet, hogy még Lesznóba való visszatérése után is írt neki, de ezek a levelek elkallódtak, nem maradtak fenn.

A Jonston–Bánfihunyadi kapcsolatnak van még egy epizódja, ami szerintem külön figyelmet érdemel. Ugyanis úgy tűnik, a *Naturae constantia* szerzője olyan fontosnak tartotta a Londonban megtelepedett magyar tudós munkásságát, hogy arra más magyarok figyelmét is felhívta. Erre abból lehet következtetni, hogy Haller Gábor naplójában 1632. augusztus huszonegyedik dátum alatt a következő bejegyzés szerepel: „jött az szállásra egy lengyel gróff és egy úrfi Doroszteitzky”,²¹ majd később, szeptember 27-ére eső születésnapján megint Leszczyński grófot és „Dorosteiczkit” (Dorohostajskit) hívja meg vacsorára, s tartja jól étellel és itallal.²² Mivel Haller csak ezután, 1632 novemberében járt Londonban, ahol nem csak találkozott Bánfihunyadival, de kölcsön is kért tőle, nagyon valószínű, hogy – jóllehet Jonstont, a két főrangú lengyel alacsonyabb születésű eforuszát név szerint nem említi – John Jonston hívta fel Haller Gábor figyelmét a Gresham College-ban ekkortájt már kémiát előadó kiváló honfitársára. Igaz, hogy Haller időközben a Londonból visszatérő Maksai Öse Péterrel is megismerkedett és az is tájékoztathatta az angliai viszonyokról, mégis úgy tűnik, inkább a Bogusław Leszczyński (és persze Jonston) társaságában töltött órák alatt eshetett szó Bánfihunyadiról – azt sem tartom kizártnak, hogy esetleg Jonston megajándékozta Hallert a *Naturae constantia* egy példányával.

Magyar történelmi vonatkozások Jonston későbbi műveiben is előfordulnak, itt befejezésül hadd utaljak egyre, ami persze egyszersmind lengyel vonatkozás is: *Enchiridion ethicum* című, 1634-ben, az Elzevir kiadásában megjelent kis könyvében tudós szerzőnk Báthory István lengyel király egy latin mondását idézi, a következő módon: „Et belicosissimus Polonorum *Stephanus*: (De Regulis Virtutum) Tria sibi Deus reliquit;

¹⁹ Uo., B. 44/1–16/B, Lutetiae, 1635. március 7.; *The Letters of John Jonston...*, 91.

²⁰ Uo., B. 44/1–19/B, Saumur, 1635. szeptember 1.; *The Letters of John Jonston...*, 93.

²¹ *I. m.*, 434.

²² Uo.

creare aliquid ex nihilo, praedicere futura, dominari conscientiis.”²³ Vagyis Isten három jogot fenntartott magának: a semmiből teremtés jogát, a jövő ismeretét és a lelkiismeret fölötti uralmat. Az „igen harcias” jelző, amit itt Jonston Báthoryra használ, nem valószínű, hogy magyar forrásból eredt volna, valószínűbb, hogy a koramúlt lengyel történelmének ismeretéből fakad, hiszen a lengyelek Erdélyből szerzett királya nemcsak a lázadó Dancka városát regulázta meg, hanem több sikeres hadjáratban legyőzte az orosz cár seregeit – ez olyan tény, amit a lengyelek a számukra katonailag kevésbé sikeres 17. század folyamán gyakran felemlítettek.

²³ Johannes JONSTONUS, *Enchiridion ethicum*, Leiden, Elzevir, 1634, 112.